թիւնները ժամանակի խաւարին մէջ թաղուած են։ Հայկական յիշատակարանները Շամիրամ թագաւորին հետ կը զուգընթանան։ Այսօր արդէն Կ. Պոլսոյ Հայկական Ընկերութիւն մը կը պատրաստէ հրատարակել Ասորեստանի սեպաձեւ արձանագրութիւնները, հայերէնով միասին, որոնք Քրիստոսէ 1000 տարի առաջ են։

Հայաստան աշխարհագրական եւ բնական կատարելութեամբ ալ ճոխ է ամէն տեսակէտով. այսպէս երկրի արդասաւորութիւնը, զանազան եւ այլակերպ տեսարաններ, նուրբ դիմագիծեր, հեզահամբոյր ժողովուրդ. ոչինչ կը պակսի։ Բայց դուցէ կը սխալիմ. պարագայ մը միայն վտանգաւոր է Հայաստանի. անոր մօտ ըլլալը քաղաքական մեծ կեդրոններուն, որով այդ արդասաւոր երկիրը գրեթէ միշտ բռնաբառուած է օտարներէն։ Նախ Ասորական թագաւորութեան ներքեւ, յետոյ յաջորդաբար մաս մը Պարսիկներուն, մաս մը Մեծն Աղեքսանդրի կուսակալներուն լուծին տակ ընկճուելով. ապա կռուախնձոր մը Պարսկաստանի եւ Հռոմի միջեւ. հուսկ Արաբներուն տիրապետութիւնը։ Հիմա երեք մեծ պետութիւններու միջեւ բաժնուած է, Օսմանեան, Ռուսական եւ Պարսկական։

Միջին դարուն, Խաչակիրներու ժամանակ, Հայաստան իր վաղեմի փառքերուն վերջին փայլը ճառագայթեց։ Հայ կտրիճները արեւմտեան կտրիճներուն հետ խառնուած՝ միասին նահատակուեցան պաշտպանելու համար Ս. Խաչը։ Եթէ չկարողացան իրենց ազգային ազատութիւնը անկախ եւ ամուր հիմերուն վրայ դնել՝ ըսել է թէ Նախախնամութիւնը, որուն գաղտնի խորհուրդները անհաս են մեզի, ուրիշ կերպ տնօրինած է։

Հայաստան բաժան բաժան ըլլալով, իր բարոյական զօրութիւնն ալ անջատուեցաւ. շատեր տեղափոխուելով, իրենց գործունէութիւնն ալ միասին տարին։ Այժմ Հայաստան միայն Հայաստանի մէջ չէ, այլ Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա, Վենետիկ, Փարիզ, Մոսկուա, Երուսաղէմ եւ Կալկաթա։ Եւ այս բոլորը աղօտ ստուեր մըն է ամբողջ Հայաստանի պատկերին։ Սակայն այս պարագաները աւելի դնահատելի կ'ընեն Հայ Ազգը, երբ կը խորհինք թէ ան իր բնատուր ազգային զօրութեամբ՝ կրցեր է ամէն ազիտաբեր արկածներու փորձէն անցնիլ. իրմէ աւելի զօրաւոր ազգեր հազիւ յիշատակ մը թողեր են երկրիս վրայ, մինչ ան դեռ իր վաղեմի նկարագիրը կը ցոլացնէ, եւ ուր որ իր թափառական եղբայրները պանդխտին՝ նոր ընկերութիւններ կը հիմնեն։

Այժմեան Հայերը ոչ միայն օժտուած են ջերմ հայրենասիրութեամբ, աջալուրջ եւ եռանդուն գործունէութեամբ, յարատեւութեամբ, շինարար եւ բարեկարգ յատկութիւններով, այլ աւանդապահ են իրենց նախնիքներու մատենագրութեան՝ որ հնութեամբ առաջին դարերուն կը բարձրանայ։ Հոն է որ կը կարդանք իրենց հայրերուն քաջութեամբ տարած նահատակութիւնները կամ կրած թշուառութիւնները. այդ յիշատակները իրենց միտքը կը լուսաւորեն, իրենց կորով կը խրախուսեն։ Ո՞վ չի գիտեր կամ չէ լսած շատ մը բանաստեղծներուն, պատմաբաններուն, Ս. Գիրքի մեկնիչներուն, աստուածաբաններուն, եւն. եւն. անունները. հայկական լեզուն հնդեւրոպական դասակարգէն կը համարուի, որով աւելի կը մօտենայ յոյն եւ լատին լեզուներուն քան եբրայականին եւ ասորերէնին, որոնք երկար ատեն Հայաստանի շրջակայքը կը խօսուէին. այս պատճառով է որ հայ մատենագրութիւնը յունական ճաշակի ընտիր գրութիւններու ազդեցութեամբը ձեւացաւ։ Հայ պատմաբաններուն նախահայրը Մ. Խորենացին է, որ ծաղկեցաւ մեր թուականի Դ. եւ Ե. դարերուն. իր գրական ճաշակը նրբացնելու համար ըստիպուեցաւ երթեւեկել Հռոմ, Աթէնք եւ Կ. Պոլիս։ Դեռ աւելին պիտի ըսեմ. յոյն մատենագիրներէն ոմանք կորսուած են, ինչպէս Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւնը, եւ այսօր միայն հայերէն թարգմանութիւնը կը մնայ։

Հանրածանօթ է Հայերուն օտար լեզուներ սորվելու յաջողակութիւնը։ Հակառակ ներկայ դարուս թեթեւ, առերեւոյթ, նիւթական եւ մակերեսային ճաշակին, հայերը զարմանալիօրէն եռանդով փարած են իրենց գրականութեան։ Զանազան երկիրներ հայկական տպարաններ հաստատուած են, ինչպէս Կ. Պոլիս, Վենետիկ, Փարիզ, Մոսկուա։ Ներկայիս Հայաստանի եւ Փարիզի մէջ հայ պատմաբաններու հաւաքածոյ մը կը հրատարակուի։

Սակայն այս գրականութեան վերածնունդի գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղաւ, չուրջ մէկուկէս դար առաջ, երբ կը հիմնուէր Վենետիկի մօտերը՝ Ս. Ղազարի վանքը, Հայաստանի զաւակներէն մէկուն ձեռքով, Մեծն Մխիթար Սեբաստացիին։ Նոյն մենաստանն է որ կը վարէ նաեւ Սամուէլ Մուրատեան Վարժարանը։ Մխիթար իր յորդաղեղ իմաստութեամբ եւ գիտութեամբ, ազդին եւ մանաւանդ իր աշակերտներուն սրտին մէջ տոգորեց ուսման սէրը, որով քիչ ժամանակուան մէջ Ս. Ղազար վանքը եղաւ խանձարուրքը եւ կեդրոնը հայ գրականութեան, ուսկից գիտութեան լոյսը ճառագայթեց բովանդակ Հայ Ազգին վրայ։ 1855ին Ս. Ղազարի տպարանը Փարիզի Ցուցահանդէսին վարձատրուեցաւ քաջալերական մետալով մը. ինչպէս այս օրերուս Լոնտոնի մէջ Արուեստի Ցուցահանդէսին։ Նոյն վանքը գրատուն մ'ունի, որ հաճոյքն ունեցայ քանի մը տարի առաջ այցելելու. դուցէ հայկական ձեռագիրներու հարստութեամբ առաջինն է։ Վենետիկի յարգելի Հայրերը, երբ իմանան որ նորատիպ երկասիրութիւն մը կը պակսի իրենց գրադարանին մէջ, փութով կը դրկեն միաբաններէն մէկը ընդօրինակելու համար զայն. ինչպէս որ ըրած են կայսերական գրադարանի քանի մը ձեռագիրներու ընդօրինակութիւնը։ Հաւասարապէս, նոյն յարգելի Հայրերը, չեն յապաղիր իրենց միտքի հարստութիւնը օտարներուն հաղորդելու, եթէ հարկաւոր նկատեն։ Քանի մը տարի առաջ, Արձանագրութեանց եւ Բանասիրական Ճեմարանը կ'ուզէր հրատարակել Մատթէոս Ուռհայեցւոյ Ժամանակագրութիւնը, որ Խաչակիրներու պատմութեան գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն է, բայց կայսերական գրադարանին օրինակը պակասաւոր ըլլալով, խնդրեցինք յարգելի Հայրերէն, նոյն պատմագրին ամբողջական կրկին օրինակ մը. հաճութեամբ կատարեցին։ Հիմա Մուրատեան Վարժարանի դաստիարակ Հայերէն մէկը, Հ. Սուքիաս Վրդ. Պարոնեան, կ'աշխատի կայսերական գրադարանին հայկական ձեռագիրներու ցանկը յօրինելու։

Երանի այդ ազդերուն՝ որոնք այսպիսի հաղորդականութիւն մը ունին իրարու հանդէպ։

Իսկ դուք, սիրելի պատանիներ, որ հեռաւոր աշխարհներէ հոս համախմբուած էք կրթուելու համար, չունիք, ինչպէս դեռ ուրիշներ, հայրենիք մը որ պաշտպանէ զայն եւ քաղաքական յատուկ պարտականութիւն